

A IX—X. SZÁZADI MAGYAR TÁRSADALOM KÉRDÉSEIHEZ

BARTHA A., A IX—X. SZÁZADI MAGYAR TÁRSADALOM C. KÖNYVE
ALKALMÁBÓL

(Bp., 1968. Akadémiai Kiadó. 193 lap, 12 tábla.)

DIENES ISTVÁN

A keleti sztyeppékről érkező magyarság 896-ban költözött be a Kárpát-medencébe, s Nyugat-Európa népei a kalandozások révén ismerik meg őket. A rettegve gyűlölt ellenséget félelmetes, vad, kegyetlen hordának tartják, akik rablásból élnek. A pusztá tények is elgondolkoztatnak azonban, hiszen egy kezdetleges viszonyok között élő nép aligha lett volna képes arra, hogy a szét-húzó nyugati államok politikai viszonyait áttekintse, ügyesen kihasználja a diplomáciai lehetőségeket, s megszervezze, végrehajtsa ezeket a sorozatos vállalkozásokat. Nyilvánvaló, hogy egy fejlett szervezettségben élő, széles látókörű vezetőkkel rendelkező, szilárdan kézbentartott hátországra támaszkodó nép hadi vállalkozásairól van itt szó. A magyarok fejedelmeinek politikai érettségéről és tudatosságáról vall az is, hogy a nyugati államok új megszilárdulásával, ami számukra a kalandozó hadjáratok lehetőségének megszűnését jelentette, Magyarország is felsorakozott az épp akkoriban Skandináviától Kelet-Európaig alakuló keresztény feudális államok közé, felismerve az önálló államiság egyetlen lehetséges útját.

A magyar keresztény feudális állam megalapításának előzményei a hazai tudományban is vitatottak. Vannak akik úgy vélik, hogy az államalapítás feltételei az új hazába való beköltözés utáni válság következtében kezdtek kialakulni (egyesek a megfogyatkozott állatállományban, mások éppen a hatalmas nyájak számára szűkös legelőkhöz keresték okát), amelynek levezetését szolgálta volna átmenetileg a kalandozások sorozata, majd ezek kényszerű megszűnése után elkerülhetlenné vált a gyökeres életforma váltás, amely a bomlóban levő ősközösségi viszonyokat a feudális fejlődés útjára terelte. Mások *Vlagyimircov* immár klasszikusnak tekinthető műve (Le régime social des Mongols. Le féodalisme nomade. Paris 1948.) alapján, amelyben bizonyította, hogy a nomád gazdálkodás talaján miként alakult ki a feudalizmus sajátos változata, azt vallják, hogy már a honfoglaló magyarok törzsi-nemzetségi szervezetét áthatották a kora-feudális viszonyok, és az államalapítás felé vezető fejlődés kezdeteinek megjelenését a honfoglalásnál korábbi időre teszik. Az utóbbi elmélet szerint az államalkotás feltételeit nem egy rövid válságkorszak érlelte meg, hanem azok egy hosszú, törvényszerű fejlődés következményei.

Bartha Antal könyvében azt kísérli meg, hogy a magyarság korábbi környezetének alapos, részletező ismertetésével, az új szovjetföldi régészeti kutatások és korszerű társadalomtörténeti vizsgálatok felhasználásával, szélesebb egyetemes-történeti összefüggésekbe ágyazva világítsa meg azt az utat, amelyet a IX—X. századi magyarság gazdasági és társadalmi fejlődése végigjárt. A könyv eredetisége és legfőbb értéke abban van, hogy nem csupán a források szűkszavú és olykor ellentmondó adatait, nyelvünk műveltségi hatásokat tükröző szókészletét értelmezi a nomád-félnomád népeknél tett újkori néprajzi megfigyelések segítségével, hanem a honfoglalás előtti magyarokat körülvevő egykori világ viszonyait igyekszik kibogozni, és ebből törekszik azokat a törvényszerűségeket kibontani, amelyek a pusztá párhuzamnál jóval többet jelentenek. A lényegi gazdasági és társadalmi folyamatok gondosan adatolt ismertetését kapjuk, és ez az események sodrának megértését teszi lehetővé, amely végül a magyar állam megteremtéséhez vezetett. Figyelmeztet arra, hogy noha nyugat és kelet társadalmi fejlődése között legalább három évszázadnyi különbség észlelhető a korai feudális viszonyok megjelenésében, mégis a magyarság olyan időszakban érkezett mostani hazájába, amikor már Kelet-Európában is mélyreható gazdasági s a nyomában járó társadalmi változás jelei mutatkoznak. Mindez a magyarságot sem hagyta érintetlenül, s az előzmények teszik érthetővé, hogy a Kárpát-medencében innmár végleg megtelepedő magyarság rövid idő alatt beilleszkedett az európai népek közösségébe.

A Szerző munkájának I. fejezetét a nomád gazdálkodás történeti útjának vázolásával indítja. A feudális viszonyok erőteljesebb kibontakozását keleten is a földek magántulajdonba kerülése, de legalábbis a rangosoknak a közösségi területekkel való rendelkezési joga és az azokon élők feletti uralma eredményezi. *Bartha* leszögezi, hogy tisztán nomád gazdálkodás voltaképpen nincs, s még ott is, ahol a földművelés igen szerény marad, a függőségi rendszert nem csupán az állattállomány magántulajdona hozza létre, hanem az, hogy az előkelők a közösségi földekkel, mint sajátjukkal bánnak, s így szolgáltatásra kényszerítik a gyengébbeket. A közösségi tulajdonformát akkor váltja fel fokozatosan a magántulajdon, amikor egy állattartó nép összetettebb gazdálkodásra tér át. Ennek a folyamatnak nyomon követésére mind a néprajzi, mind a történeti anyag számos példát kínál. A fokozódó szarvasmarhatartással járó takarmánygazdálkodás révén a téli szállások körüli kaszálók, majd a művelésre feltört földek — a rájuk fordított munka jogcímén — magántulajdonba kerülnek. A gazdasági folyamattal párhuzamosan a társadalom egész szerkezete átalakul, a gazdagok függésbe vonják a szegényeket. Az általunk ismert történeti nomád népeknél a nemzetség nem vérségi-rokoni kötelék már, hanem olyan egység, amelyet közös származástudatot keltő hiedelmek s mindenekelőtt a rangos családok hatalma tart össze. A megváltozott nemzetség-fogalmat szemlélteti az *aul*-ok rendje, amelyekben — uruk akarata szerinti szervezettségben — rokonok és idegenek együttesen élnek. Legfejlettebb for-

mája a nomád-félnomád alapokon álló feudalizmusnak, amikor a társadalom egész rendje a földtulajdon-viszonyokon nyugszik: az állam egész területét és annak lakóit az uralkodónak tett szolgálat szerint osztják fel az előkelők között, akik a birtokukon élő vazallusaikat ugyanilyen terület-felosztással jutalmazták szolgálatuk mértéke szerint. Az állattartó társadalmak – bármennyire rétegzettek is – megrekednek a korai feudalizmus szintjén, a közösségi munkafolyamatok tartósítják társadalmi viszonyaikat; azok a népek ellenben, amelyeknél a földművelés nagyobb tért hódít, helyhez kötöttebb, összetettebb gazdálkodást űznek, szilárd területi-politikai szervezetté kapcsolódnak össze.

Az eddigiekben vázolt fejlődés folyamatát követhetjük nyomon a Kaukázus előterében a türkök által alapított Kazár Kaganátusban, amely az I. évezred utolsó harmadában Kelet-Európa legjelentősebb államalakulata volt. A IX–XI. századi mohamedán geográfusok nagy részletességgel szólnak a kazárok uralmi szervezetéről (kettős fejedelemségéről, az alattuk álló udvari méltóságokról, a különböző vallások törvényeit ismerő sajátos bírói testületéről, egyes meghódított területek kormányzóiról), hadrendszeréről (a fejedelem zsoldban álló khorezmi lovas testőreiről és a tehetős alattvalók által kiállított harcosokról). Hallunk gazdasági életükről (szántó- és kertművelésükről, szőlőikről), a földjükön lezajló élénk átmenő kereskedelemről és a kincstár ebből származó hasznáról (révvámok, a szállított áruk után kivetett tizedek), városaikról és az azokban zajló, sokféle nép által űzött mozgalmas kézműves és kereskedelmi tevékenységről. A kazár előkelők nemesak a törzs-területükön élő saját véreiket, valamint az ott lakó bolgár-török és szarmata-alán népelemek faluközösségeit kötelezték élelmiszer szolgáltatásokra, hanem házassági kapcsolatok kieroszakolásával, előkelő túszok szedésével – hatalmukat messzi földre kiterjesztve adóztatták s katonai szolgálatra kényszerítették távoli vidékek lakóit is (a burtászokat, volgai-bolgárokat, a különféle finnugor és szláv törzseket). Kora feudális viszonyok, kezdetleges államszervezet sejlik fel az elbeszélő kútfők sorából, s a kazárok függetlenségük megőrzését szolgáló igyekezetét láthatjuk abban, hogy a görög keresztény és mohamedán térítések alatt álló területen, a két vallást képviselő nagyhatalmak szomszédságában, a kagan és környezete a VIII. században a zsidó vallást vette fel, mintegy tudatos különállását jelképezve. *Bartha* részletezően élénk tárja, hogy amit az újabb szovjet régészeti kutatások (*Artamonov, Ljapuskin, Merpert, Pletnyeva* munkái) a kazárok által kézben tartott területről kiderítettek, tökéletes összhangban van a források adataival. A VIII–IX. században virágzó szaltovo-majacki műveltség keretében – amelynek hordozói az erdős sztyep-pétől a Fekete-tengerig kazár uralom alatt élő népek voltak – valóságos gazdasági forradalom zajlott le. Az eddig megismert, uralmi központoknak tekinthető erődök, nagy szervezettséggel emelt kő- és téglapítmények láncolata, valamint a mostanig felkutatott 268 folyóparti település tanúsítja, hogy e

népek a megtelepedés útjára léptek. Az átváltás folyamatát igen szépen szemléltetik, ahogy időben egymás után, a jurtok mellett a vándorélet hordozható sátorának utódai, a kerek alaprajzú, majd a négyszögletes földre ástott házak, sőt a települések központjaiban a módosabbaknak a felszínen emelt hajlékai is megjelennek és egymás mellett élnek. E telephelyeken fellelt eszközanyag, a gabonásvermek, magvak, őrlőkövek a földművelés, kertgazdálkodás bizonyosságai; míg az állatsont anyag és az ólak az igényesebb jószágok házkörűli tartásáról, igásjószágként való hasznosításáról tanúskodnak. A vasművesség, ötvösség, fazekasság termékeit már a városias települések iparosai készítették, a kézművesség tehát önálló termelési ággá vált, s egy-egy központ széles vidéket látott el készítményeivel. A legújabb vélemények szerint (*Pletnyeva*) a szaltovói műveltség területén a nyájaitól, legelőitől megfosztott köznépi réteg kényszerült a földművelésre, de az összetettebb gazdálkodásra való áttérést a helyi (szarmata-alán) hagyományokon kívül serkenthette az is, hogy az Észak-Kaukázusban élő s a fejlett iráni műveltség hatása alatt álló alánok egy csoportját a VIII. század 30-as éveiben az arabok támadásai szállásföldjükről kivetették, s azok a Don vidékén telepedtek meg. A gazdálkodásnak a régészeti kutatások alapján megismert rendje teszi érthetővé, hogy e társadalom az alakuló osztálytársadalom jegyeit hordozza. A kazár uralkodók hatalmuk megbízottjai, az erődöket birtokló feudális előkelők és fegyveres kíséretük révén gyakoroltak ellenőrzést a széles népréteg fölött. E közrendű tömegek kis méretű lakóalkalmatosságukból következtetve kiscsaládi közösségekben éltek, s helyzetük nem a rabszolgákéhoz, hanem a szolgáltatásra kötelezett vazallus jobbágyokéhoz hasonlítható, hiszen a hajlékaikkal együtt napvilágra került leletekből ítélve tulajdonukban levő termelőeszközökkel rendelkeztek. E fejlett viszonyok elemzésekor *Bartha* a gazdasági és társadalmi élet néhány kezdetleges vonására is figyelmeztet. — A kazár fejlődés alapos megismerése a magyarság korai történelme szempontjából azért különösen jelentős, mivel a többévszázados tartózkodás után a kazár környezetből kiszakadt magyar népnek szükségszerűen át kellett esnie ezeken a fejlődési fokozatokon. Mindebből természetesen az is következik, hogy az önálló törzsszövetség megteremtésének hatalmas lépése ellenére az elszakadás valódi függetlenséget csak a vezetőréteg számára jelentett, amely a saját népétől gyűjtött termékeknek azt a részét is megtarthatta, amelyet korábban a kazár kormánzatnak szolgáltatott be, s a népéből kiállítható haderőt nem kellett többé idegen célok szolgálatára átengednie.

A Kazár Kaganátus után a Szerző a keleti-szláv törzsek fejlődését veszi szemügyre, amelyek egyesítéséből, szüntelen harcok közepette, a IX–X. században jött létre a Kijevi Fejedelemség. Elemzi az északi és déli területek eltérő földművelő gazdálkodását. Rámutat, hogy a keleti-szláv területet átszelő folyókon — a Volgán az arab világ, a Dnyeperen Bizánc felé — lebonyolódó, és az e vidékre magukat befészkelő normann-varég harcos kereskedők

által kitűnően megszervezett átmenő kereskedelem miként hatott az itt élők gazdasági-társadalmi fejlődésére. Kijev, a polján törzs központja, s vele együtt a déli szláv területek a IX–X. század fordulóján emelkednek fel, amikor a skandináv eredetű Oleg, a novgorodi fejedelem ezt a települést választja székhelyéül. Társadalmi fejlődés tekintetében a kijevi állam ugyancsak korafeudális viszonyokat mutat. A társadalom osztályokra bomlását itt is nagymértékben elősegítette a nagyrészt idegenekből szervezett, sőt fizetett zsoldosként is szolgáló katonai kíséret, a druzsina, amely testőri teendőikön kívül a kereskedelem zavartalanságát biztosította, a szolgáltatásokat behajtotta, sarcot szedett, kirabolta az idegeneket, s a támadó hadjáratok fő szervezője volt. A Szerző a keleti-szlávoknak a Kazár Kaganátus népeivel rokon fejlődését domborítja ki, szembehelyezkedve az előző évtizedek dogmatikus történetírásával, amely a keleti-szláv törzsek fejlődését környezetüktől elvonatkoztatva, önmagából igyekezett megmagyarázni. *Bartha* a könyv első részének lezárásaként a kazárok, a varégek és keleti szlávok kölcsönös viszonyát igyekszik felderíteni. Figyelmeztet arra, hogy noha a keleti-szláv területeken a VIII. század utolsó harmadától jelentős dirhemforgalom mutatható ki, ugyanakkor 830–900 között az arab pénzek hiányzanak. E jelenséget azzal magyarázza, hogy a déli területek szlávjai e korban a hozzájuk kerülő dirhemeket adóként a kazároknak fizették be, ahol pénznemnek olyan beceje volt, hogy még hamisították is. E nézethez magunk annyit fűznénk hozzá, hogy elgondolkoztatónak tartjuk azt a tényt, hogy épp a jelzett időszakban a már önállósult magyar törzsszövetség ékelődött a Kazár Kaganátus és a keleti-szlávok közé. A mohamedán források szerint a magyarok a velük szomszédos szláv csoportoktól adót szedtek, nyilván a korábban a kazároknak járó szokásos adót hajtották be. Emellett bizonyos, hogy a Dontól az Aldunáig terjedő terület kereskedelmi útvonalait a magyarok kézben tartották, az ide áramló dirhemeket nagyrészt maguk használták fel. Ellenőrizhették a varég-bizánci kereskedelmi útvonalat is, a Dnyeper alsó szakaszán átmenő árukat ők vámolhatták el, sőt maguk is cseréltek árukat a normann kereskedőkkel, amint azt a Kárpát-medencébe költöző magyarok néhány normann eredetű tárgya, illetve a honfoglalás előtti időkre jellemző veretes tarsolyok felbukkanása Kijev, Csernyigov táján, a Ladoga térségében, sőt Birkában, bizonyítja. Ezeket korábban a volgai úton feljutó kazár áruknak tartották, noha a magyar szállásterületről északnak vezető dnyeperi víziutat a leletek elhelyezkedése szinte kirajzolja. — A keleti-szlávok és kazárok párhuzamos fejlődése ellenére igen jelentős különbség, hogy a Kijevi Fejedelemség megteremtődésével egyidejűleg a Kazár Kaganátus hanyatlásnak indul, s nem tudja kivédeni azt a csapást, amelyet a X. század 60-as éveiben Szvjatoszlav mér rá. *Bartha* szerint a Kazár Kaganátus széthullásában kedvezőtlen földrajzi helyzetén, az arabokkal és az előtörő keleti népekkel vívott állandó harcokon kívül szerepe volt az ország tarka, sokfajú, különböző eredetű, nyelvű, vallású népiségé-

nek is. A Kijevi Fejedelemség, bár törzsi különállásukat feladni nem akaró, az egyesítés ellen lázongó, de mégis azonos származású, s közös nyelvű népeket fogott össze egy államalakulathba.

A kelet-európai viszonyok áttekintése után a Szerző a könyv II. fejezetében a magyarság IX. századi fejlődéséről és történetéről ad képet. A magyarság egész műveltségének szempontjából alapvető kérdés, hogy mennyi időt tölthetett e nép a Kazár Kaganátus kereteiben, s az ott lezajlott változások mennyire gyorsíthatták meg belső fejlődését. Történetkutatásunk nem fogadja el Konstantín császárnak azt az adatát, hogy őseink mindössze három esztendőig éltek volna együtt a kazárokkal. A népünk eredetét elbeszélő rege, a Csodaszarvas-monda, valamint a magyaroknak az onogurból eredeztethető idegen nyelvi népneve (Ungar, Hongrois, Ugri, Vengri) fenntartotta annak emlékét, hogy az őshazájában, feltehetően Baskíria területén tartózkodó magyarság a kazár fennhatóság előtt hosszú ideig élt az onogur-bolgárok uralma alatt. A 463 körül Nyugat-Szibériából előtörő különféle ogur törzsek hatalma alá vont s átmenetileg nevüket is viselő kelet-európai népek türk fennhatóság alá kerülése a történeti adatok szerint több időpontban is bekövetkezhetett. Az ogurok egy része már 569-től kétségtelenül a türkök alattvalója. A hatalmában emelkedő, a perzsákkal szemben Bizáncot is megsegítő Kazária 629-ig újabb területre terjesztette ki uralmát, Herakleios bizánci császár halála (641) után pedig a kazárok támadása vet véget a VII. század első felében a Fekete-tenger feletti térségben virágzó Kovrat-féle onogur-bolgár állam létének. A magyarok tehát már akár 569-től, de legkésőbb a VII. század közepétől 830 tájáig, vagyis legkevesebb két évszázadig a kazárok igazgatása alatt éltek. E kényszerű meghódolás és a nagyobb egységgel műveltségben, szokásokban való azonosulás magyarázza, hogy a magyarok a bizánci forrásokban még önállóságuk kivívása után is *türk* néven szerepelnek. *Bartha* honfoglalás előtti szókészletünket fogja vallatóra, s a török, iráni, alán műveltségzavak segítségével bizonyítja, hogy a szaltovói műveltség a magyarság gazdálkodását valóban átformálta. A magyarok ilyen összetettebb, földműveléssel is kiegészült gazdálkodására az igen megbízható mohamedán kútfők is félreérthetetlenül utalnak. Igen jól rávilágít a kézművességek, nevezetesen a kovácsmesterségnek fejlettségére a Szerző egyik meghökkentő számszerű adata: számításai szerint csupán a vezérükkel kivonuló 20 000 lovas felszereléséhez hozzávetőlegesen 20 tonna vas megmunkálására volt szükség. A társadalmi fejlődés természetszerűen követte a gazdasági változásokat, számos adat (házassági szokások elemzése, nyelvi tények stb.) igazolja a vagyoni és rangbeli különbségeket. A társadalom megosztottsága elkerülhetlenné tette az egész nép tudatos megszervezését és összefogását. A IX. század utolsó harmadának viszonyait tükröző arab geográfusok feljegyzik, hogy a magyarok népének élén akárcsak a türk-kazároknál két fejedelem áll: a szakrális királynak tekinthető *kende* és a ténylegesen kormányzó

gyula. A Szerző figyelmeztet arra, hogy a magyarok névleges főfejedelmének címe egyezik a kazárok harmadik udvari méltóságával, eredetileg alighanem a kazár hatalom letéteményese lehetett. A magyarok törzsszervezetének nemzetségekre való tagolódásáról közvetlen adatunk nincs, de a 8 besenyő törzs 40 nemzetségre oszlása közeli párhuzamul kínálkozik. A honfoglalók 10 törzsből (az eredeti 7 és a kabar néven egyesített 3 törzsből) kikövetkeztethető 50 nemzetség száma a minden bizonnyal a nemzetségi szállásterületekből alakult Árpád-kori megyék számával egyezik meg. Az egész nép ilyen elrendezése központilag kézben tartott területi-politikai szervezet létét tételezi fel. A magyarok társadalmának is a feudalizmus irányába való fejlődésére mutat, hogy náluk is a saját tulajdonnal rendelkező, a maguk közösségeiben hagyott, de szolgáltatásra kötelezett közrendűek vazallusi függésbe vonása a jellemző, s az elhurcolt foglyokat — akárcsak a kazárok vagy keleti szlávok — nem gazdaságukban alkalmazták, hanem rabszolgapiacokon értékesítették. Az idegen népek adóztatását, s természetesen emellett saját köznépük termékszolgáltatásainak teljesítését is — mint az említett keleti államokban — a magyaroknál szintén az előkelők katonai kísérete biztosította; s egy-egy terület ura az összegyűjtött javakat kíséretével végzett körútjai során élte fel. A II. fejezet utolsó részében a szerző a magyarok, kazárok és besenyők ellenségeskedését tárgyalja. Elfogadja, hogy Konstantín császár műve voltaképpen két, a magyarokat ért és számukra sorsfordulatot jelentő támadás emlékét tartotta fenn. Történeti és régészeti indokok alapján úgy véli, hogy az első besenyő támadás a IX. század elején játszódott le, amikor a Kazár Kaganátusban lázadás tört ki, alighanem a zsidó vallás erőszakos terjesztése miatt. E felkelésben a magyarok vezető szerepet vihettek, s ezért állhattak oldalukra a pártütő kabarok. E viharos idők eredménye lehet a Don jobb parti, valamint a Donyec és Oszkol folyók vidéki erőrendszer nagymérvű pusztulása a IX. század második évtizedében, majd az elszakadt magyarok és kabarok elleni védekezésül 830 táján Sarkel téglavárának felépítése a Don bal partján. A magyarok eszerint a VIII–IX. század fordulója táján a Don és Dnyeper közén tanyáztak, e terület volna tehát Levedia. Elpártolásuk után a nyugati határőrvidék biztosítására rendelik helyükre a kazárok a besenyőket, akik a magyarokat innen a Dnyeper és Alduna közötti területre, vagyis Etelközbe szorítják át. Ez volna tehát a IX. század 20-as éveiben a magyarokat ért első besenyő támadás. — A magyarok és kabarok elszakadásának magyarázata nagyon valósnak tűnik, ugyanakkor nem érezzük lezártnak Levedia és Etelköz területi meghatározását, a besenyőknek e korai korszakban való tömeges áttelepedését a Dnyeperig terjedő területre. Noha a források valóban ellentmondásosak, az adatokból mégis inkább azt következtethetjük, hogy a besenyők zöme a IX. században — a Kazáriában szétszórt helyőrségek ellenére — a kazároktól északkeletre, tíz napi járóföldre, alighanem a Volga és az Ural folyók közötti területen lakhatott. Ugyanakkor valószínűnek látszik, hogy a

magyarok és kazárok határai érintkeztek egymással, a magyarok szállásterületének keleti határfolyója a IX. század végén is a Don volt, és Sarkel annak az erődrendszernek lehetett sarkpontja, amellyel a kazárok körülsáncolták magukat a magyarok ellen. A mohamedán kútfők által rögzített képet megerősíti Konstantín is, aki szerint a magyarok helyére nyomuló besenyők szállásföldje az Aldunától egészen Sarkelig terjedt. A besenyők Don—Dnyeper vidékre való átrendelését azért is kérdésesnek tartjuk, mivel odatelepedésüknek alighanem ugyanolyan pusztulást kellett volna okoznia a szaltovói műveltséghez kapcsolható településekben, mint amilyet további előtörésük nyomán maga *Bartha* is megállapít. Meglehetősen nehezen magyarázható meg, hogy ha a IX. század elején történt felkelés alkalmával bekövetkező első besenyő támadás a magyarságot már a Dontól nyugatra érte, hogyan vonult volna egy részük, a szavárd-magyarok a perzsa határvidékekre, a forrongó, ellenséges kazár földön keresztül. Természetesen mindezek a kérdések mindmáig tisztázatlanok, és megoldásukhoz újabb kutatások sorára lesz még szükség. Voltaképpen a fő kérdés az lenne, hogy a magyarság mikor hagyta el Magna Hungaria, vagyis a későbbi Baskíria területét (l. *Ligeti L.*: Gyarmat és Jenő. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Nyelvtudományi Értekezések 40. Bp. 1964. 230—239; *Németh Gy.*: Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren. Acta Lingv. Acad. 16 [1966] 1—21; l. még *I. Boba*: Nomads, Northmen and Slavs. The Hague 1967. 92—101. A szerző igen szellemes elgondolása a magyar őshazának Mescserfölddel, az Oka folyó vidékével való azonosításáról s a magyaroknak innen 820—830 közötti időkbén a rusz—varégek nyomására történt elvándorlásáról nem tekinthető bizonyítottnak.) — Mivel *Bartha* szerint is Levedia és Etelköz külön szállásföldet jelöl, maga is feltételezi, hogy Konstantín elbeszélése távoli eseményeket kapcsol össze, s Levedi — aki az elmondottakból következően a IX. század eleji események szereplője — nem lehet Árpád kortársa. A magyarok függetlenedésének jelét látja abban, hogy új szállásterületüket már nem a kazároknak hódoló, kazár felesége révén elkötelezett nagyúrról nevezik el, hanem annak neve földrajzi fogalmat tükröz (Etelköz = 'folyóköz' értelmű összetétel). Önálló néppé alakulásukat kell látnunk abban is, hogy az arab geográfusoknál már saját népvükön szerepelnek. A keleti szlávok déli szomszédságában megtelepedő magyarság korábbi életmódját folytatta, a szlávok déli övezetének és a szaltovói települések nagy részének pusztulása a dunai-bolgárok által felbújtott besenyők további előnyomulása, vagyis a második besenyő támadás idején következik be, amely a magyarokat átszorítja a Kárpátokon. Lehetségesnek kell tartanunk néhány fontos kifejezésnek a keleti-szlávok nyelvéből a honfoglalás előtt történt kölcsönzését, amelyeknek társadalmi fogalmakat jelölő csoportja megerősíti, hogy a magyaroknál az osztálytagozódás már jelentősen előrehaladt. A honfoglalás előtt a magyarság már egységes néppé ötvöződött össze, s ezt nagy részben annak a fejlődésnek tulajdoníthatjuk, amelyet a VIII—IX. század-

ban tett meg. Bizonyos azonban az is, hogy e fejlődésnek belső feltételei már adottak voltak, s a népet az őket ért hatások befogadására korábbi összeforrottsága tette képessé. A legalább a VII. századtól jelentős etnikai veszteséget nem szenvedett törzseknek már idegen vezetés alá kerülésük idején az erős népi összetartozás és egységes műveltség nyújthatott védelmet a más fajú és nyelvű környezetbe való beolvadás ellen.

A III. rész a törzsek szövetségétől az államalakulásig terjedő időszakot tekinti át. *Bartha* tudatos lépésnek, az előző korszak tapasztalataiból kikristályosodott politikai megfontolás eredményének tekinti, hogy a besenyők és bolgárok együttes támadása idején az etelközi magyarok nem maradnak helyükön a besenyők alattvalóiként, s nem kérnek menedéket a Bizánci Birodalomban sem, ahol pedig katonai segédnépként örömet fogadták volna őket. Önállóságukat többé feladni nem akarván, nyugatra, a Kárpátokon túli területre özönlének, amelyet korábbi portyáikon már kifürkészték. Az új haza birtokbevétele kelet felől védelemet jelentett, ugyanakkor a gazdag nyugati területek közelsége — a német fejedelemségek, Itália — a zsákmányszerzés és a diplomáciai mesterkedések újabb lehetőségeit nyitotta meg. A X. század, annak is különösen első fele a kalandozások időszaka. E hadjáratok okát *Bartha* abban látja, hogy a társadalom vezetőinek, a hatalmukat támogató előkelőknek és kíséretüknek meggazdagodását, mindinkább állandósuló fényűző életszintjüknek fenntartását nem biztosította az a felesleg, amelyet népük szolgáltatásaiból tudtak előteremteni. Felhívja a figyelmet *Vajay Szabolcs*nak akkor még megjelenés alatt álló könyvére (*Der Eintritt des ungarischen Stammes in die europäische Geschichte. Studia Hungarica 4. München—Mainz 1968.*), amely számos bizonyosságát adja annak, hogy a magyarok diplomáciája milyen mesterien hasznosította az egymással viszálykodó uralkodók, tartományurak segítségkérését. Hadd fűzzük ehhez még hozzá, hogy e portyákkal beáramló zsákmány, ajándék, békemegváltó adó e vállalkozások vezetőinek és rangos kíséretüknek fokozódó tekintélyt biztosított, és az alávetettekkel szembeni hatalmi szervezet megszilárdulását mind teljesebbé tette. — A Szerzőnek figyelemreméltó megállapítása, hogy noha a magyarok 906-ban elfoglalják a Morva Fejedelemség területét, annak teljes pusztulását nemcsak az ő támadásaik, hanem legalább ilyen mértékben a nyugati-szlávok egymás elleni küzdelmei és Németországhoz való viszonyuk okozta.

A III. rész legjelentősebb fejezetének tartjuk azt, amelyben a Szerző a honfoglaló magyarok műveltségéről ad képet a régészeti bizonyító anyag alapján. A tárgyi hagyatékat — amint az a magyar régészethen *László Gyula* kezdeményezései (A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944.) óta mindinkább általános — ő is társadalomtörténeti forrásnak tekinti. Míg a század eleji anyagközlő kötetek¹ a Kárpát-medencében fellelhető X—XI. századi emléksanyag két elkülönülő csoportjában (a *Hampel*-féle A és B csoport, vagyis egy-

részt a gazdag anyagú lovassírok, másrészt a nagy csoportokban fellelhető szegény mellékletű sírok) etnikai különbséget láttak, azaz a hódító magyarok illetve a tekintélyesebb számú leigázott őslakosság anyagát, addig az újabb kutatások a magyar társadalom rétegződésének bizonyítékaként értékelik e kétfajta leletanyagot (l. főként *Szőke B.*: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Rég. Tan. I. Bp. 1962.). Bartha helyesli az utóbbi nézetet, de bizonyos kérdéseket az egyes temetőfajták etnikai és társadalomtörténeti értékelésével kapcsolatban még kidolgozatlanak érez. Való igaz, hogy a X—XI. századi emlékanyagot egészében egy rangos uralkodó réteg, illetve egy alacsonyabb rendű köznép hagyatékának tekinteni túlzott egyszerűsítés, de a régészet művelői már jónéhány éve munkálkodnak azon, hogy az újabb ásatások segítségével e két főbb csoporton belüli különböző rétegek helyzetét és a köztük levő függőségi viszonyokat tisztázzák. A rangos rétegen belül már korábban sikerült lényeges különbségeket felfedni, a magasabb méltóságviselők magányos sírjait, a törzsi-nemzetségi arisztokrácia és a katonai kíséret külörhöző rendű-rangú elemeinek egy vagy több nemzedéken át telepített kiscsaládi vagy olykor nagycsaládi temetőit megkülönböztetni. Ugyancsak jelentős eltéréseket ismert fel a régészeti kutatás az alávetettek körében is: a rangosakkal egy szálláson élő háziszolgák szűkebb csoportjait jóval szorosabb függés fűzte uraihoz, mint a saját közösségében hagyott, tehát önálló gazdálkodást folytató — de a rangos temetők közelségéből sejtethetően a nemzetségi arisztokrácia hatalma alá vont, azoknak szolgáltatásokkal is tartozó — széles köznépi réteget (*Dienes I.*: Über neuere Ergebnisse und Aufgaben unserer archäologischen Erforschung der Landnahmezeit. A Móra F. Múzeum Évk. 1964—1965/2. Szeged 1966. 73—111.). A temetőterképek alaposabb elemzéséből, valamint a hasonló gazdasági és társadalmi szerkezetű népek tanulmányozásából ma már csaknem bizonyos, hogy a társadalom alapsejtje a honfoglaló magyaroknál is a páros család volt, s ezek gazdasági célszerűség, társadalmi-politikai szükségszerűség szerint tagolódtak, illetve tömörültek életképes, hasznos egységekbe: a társadalom csúcsán állók családjaitól és apróbb csoportjaitól a közrendűek nemegyszer uruk akarata szerint szervezett népes faluközösségeig. E különböző rétegek összetartozását és egymáshoz való viszonyát legszemléletesebben példázzák azok a lelőhelyek (Bashalom, Orosháza), ahol egymás közelébe telepítve több, különböző gazdasági és társadalmi helyzetű közösség temetői kerülnek elő. Ritkább eset az, amit *Bartha* is említ, amikor egy szűkebb környéken láthatóan azonos társadalmi réteghez tartozó csoportok temetői bukkannak fel, de ez korántsem annak bizonyossága, hogy a rangosak is — a B-csoportba tartozó temetőkhöz hasonlóan — népesebb közösséget alkottak volna, és az eddig kialakult képet módosítanunk kellene. Az ilyenfajta temetőcsoportok keletkezésére ugyanis mindig találunk történeti magyarázatot: pl. a kenézlői sírcsoportokban a Szabolcs várában szállást tartó nemzetségszó katonai kíséretének tagjait sejtethetjük,

akiket azért telepítettek oda, hogy a rangos udvarhelyet a Tisza túlsó partjáról biztosítsák, a folyón lebonyolódó szállítások ellenőrzésében segítkezzenek és az áruk vámolásáról is gondoskodjanak (*Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp. 1890. 510—511, 517.). Régészeti megfigyelésekkel újabban a rangosak többnejűségét is sikerült valószínűsíteniük a feltűnően sok és mindig rangosan temetett, magányos, női sír értelmezésével, amelyek körül legfeljebb a vezetésükre bízott gazdaságokban foglalkoztatott szolgarendűek sírjai találhatóak (mindezekre l. *Dienes I.*: A honfoglaló magyarok. Régészeti Sorozat. Corvina Kiadó, Bp. s. a.) Az a társadalomkép tehát, amelyet a X—XI. századi magyarságról kiváló történészeink oly meggyőzően felvázoltak (mindenekelőtt *Györffy Gy.*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959; *Ua.*: A magyar őstörténet néhány kérdéséről. Történelmi Szemle 4 [1961] 417—426; *Ua.*: Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza. I. Bp. 1963.) és amelyet a jelen munka is megerősít, a régészeti forrásokból mind nagyobb biztonsággal kezd kirajzolódni, s további kutatásokkal lehetségesnek látszik a honfoglalás kori nemzetségek mesterséges kereteiben összefogott különféle rétegeknek árnyaltabb elemzése is. — A Szerzővel egyetérthetünk abban, hogy etnikai tekintetben a B-csoportba tartozó temetőket nem tekinthetjük kizárólagosan a magyar köznép nyugvóhelyeinek, hiszen ezekben a magyar faluközösségekbe sok helyütt besorolt őslakosság is szükségszerűen helyet kapott. E temetőfajta azonban az avar és szláv népcsség temetőinek feladásával egyidejűleg tűnik fel, a magyar uralom alá került területekről ismert, s e temetőket létesítő közösségek — még ha idegen etnikumúak voltak is — a Kárpát-medencét betelepítő magyarok szervezésének eredményeképp alakultak. Zömüket a honfoglaló magyarok közrendűi nyithatták, hiszen az újabb módszeres kutatások a X. században induló temetők sorát tárják fel, amelyekben nemcsak hogy az A-csoport jellegzetes leletanyagának szerényebb változatai lelhetők fel, de az ott nyugvók etnikumáról a temetkezési szokások, sőt számos helyen X. századi magyar helynevek és korai okleveles adatok is egyértelműen vallanak. Azokat a temetőket is, amelyeknek X. századi nyitó-sora nem ismert vagy kimutathatóan későbbi keletkezésűek, csak ugyane csoportba sorolhatjuk, hiszen ezekből azonos leletanyag kerül elő, mint a jellegzetesen honfoglalás kori szakasszal induló temetők korában megfelelő részéből. A magyar kutatás ezért joggal vetette el, hogy ez a műveltség egy, a peremterületre eső, s az egész csoportra nem is jellemző lelőhelyről (Bjelo-Brdo) kapja nevét. Vitathatatlanul a magyar előkelőknek alávetett, általuk elrendezett, csoportosított szolgálónépek temetői ezek, s ebben az értelemben mégis csak „magyar köznépi temetők”, amelyekben egyelőre etnikai különbségek nem mutathatók ki; a magyar köznép és a helyben talált népek műveltsége hamarosan egységesült. A beköltöző magyarságnak és az itt élő idegeneknek a későbbiekben a Szerző által is hangsúlyozott számaránya, a magyar nyelv fennmaradása annak bizonyossága,

hogy e temetőekben túlsúlyban voltak a magyaroknak magukkal hozott közrendűi. A fegyverek hiánya e temetők nagy részében etnikai tekintetben nem igazíthat el, amint azt egyesek felvetették (*P. Ratkoš: La conquête de la Slovaquie par les Magyars. Studia Historica Slovaca 3. Bratislava 1965. 16.*), hiszen a magyarok köznépeinek nagyobb része is termelő szolgáltatásokra volt kötelezve. — A Szerző felveti, sok bizonytalanság forrása, hogy X. századi településeinket nem ismerjük, hiszen ez a magyarság földműveléssel kiegészült, mindinkább megtelepedett életmódját is vitathatóvá teszi. E téren sok elmarasztalás éri régészetünket, noha a szaporodó Árpád-kori falukutatók keretében végeredményben X. századi településeink megismerése is folyik. Erről tanúskodnak egyebek között a településkutatásokkal egyeztetett temetőfeltárások, hiszen ahol az Árpád-kori településhez köthető temetőt a X. században nyitották, bizonyos, hogy a településnek is X. századi magja van. Már mai ismereteink is elegendő anyagot szolgáltatnak ahhoz, hogy megállapíthassuk: az Árpád-korból ismert településhálózat kiépülése a Kárpát-medencének a magyarok által történt birtokbavételétől követhető nyomon. A települések X. századi kezdeteinek adatolt kimutatását megnehezíti, hogy e korai falvak szerkezete, lakóinak életmódja, gazdálkodása alig változhatott a honfoglalástól a magyar történelemben periódushatárnak számító 1250-es évekig, amelyet közvetlenül megelőzően a tatárjárás a falvak zömét elpusztította. A XI. századi forrásokban említett, sőt a X. századra utaló helynévvel jelölt települések előzményei — mint *Szabó István* rámutatott (A falurendszer kialakulása Magyarországon. Bp. 1966.) — a földművelés miatt egy helyhez kötött, az új hazában már kétségtelenül télen-nyáron lakott téli szállásokban kereshetők. Falvaink népességének keleti eredetéről vall az is, hogy e településeket leggyakrabban a magyarság magával hozott cserépüstjeinek töredékei jelzik. *Méri István* egész sor olyan jelenségre figyelmeztetett (Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Rég. Füzet. II. 12. Bp. 1964.), amely Árpád-kori falvainknak a szaltovói művelődés telepével való jellegbeli rokonságára vall (Árpád-kori falvaink laza szerkezetű településmódja, szórt települési képe: vagyis rokonsági csoportonként való megtelepítése, illetve egy-egy család egymást követő nemzedékeinek egy telken való lakása; az apró — kiscsaládi közösségekre utaló — földházak; a házak közötti térségeken nyílt tűzhelyekre, talán sátrakra utaló nyomok; gazdasági épületek, árkok, vermek, eszközanyag stb.). A jelenségek párhuzamba állításával *Méri István* végeredményben kétségtelenné teszi, hogy az Árpád-kori települések kezdetei nem hogy a X. századba, de az azt megelőző időkbe vezetnek vissza. — Régészetünk újabb eredményeit azért idéztük fel röviden, hiszen ezek *Bartha Antal*nak a honfoglaló magyarság műveltségi szintjéről tett megállapításával szemben nem hogy kételyeket támaszthatnának, hanem azokat messzemenően támogatják. — A fejezet legizgalmasabb részében a Szerző valóban nagyvonalúan, a tárgyi emléanyag teljességre törekvő

áttekintésével tárgyalja azt a jellegzetes palmettás-indás stílust, amely a VII - VIII. századtól a XI. század elejéig szinte egész Kelet-Európában uralkodott és a honfoglaló magyarságnál különösen mély gyökeret eresztett. E sajátos jegyeket felmutató stílus minden változata nyilvánvalóan közös forrásra vezethető vissza, mégpedig a szasszanida kori művészetre, pontosabban az annak hagyományait folytató iráni és az egy időben Irán hatalma alatt álló Kaukázus vidéki műhelyekre. E fémművesség készítményei kezdetben e köpontokból áradtak szét messzi földre és hatottak távoli területek művészi ízlésére is. E szasszanida stílusú termékek az idők során jelentős változáson mentek át; míg a korai darabokon a figurális ábrázolás kapott hangsúlyt és a növényi motívumok csak ezek keretként szolgáltak, a VII. századtól --- nyilván az iszlám hódításaival egyidőben --- a mitikus életfa ábrázolása kerül a központba, majd egyre erőteljesebben eluralkodik a növényi elem a fémművességi tárgyakon. E jellegzetes stílusjegyekkel meghatározható művészeti kör keletkezési helyén: Iránban és a Kaukázusban természetesen határozott társadalmi igényt elégített ki, ezek az ábrázolások az ott élő népek világképe szerint, a zoroasztrizmus, a kereszténység különféle válfajai, vagy akár a pogány hitvilág alapján jól értelmezhetők voltak. E művészet befogadásához szükséges társadalmi feltételek azonban már merőben mások azokon a területeken, ahová ezek a termékek eljutottak. Az Ural és Perm vidékére a prémekért feláramló ezüstárut az ott élő erdei vadász népek szentélyeikben gyűjtötték, hálványaik arcát borították be vele, áldozati húsok táljaiként hasznosították. Itt nem honosodott meg még ez a művészet, de egyes elemei mégis ösztönzőleg hatottak a helyi mesterekre, többek közt az akkoriban még az őstörténeti területeken, a Káma-vidéken tartózkodó magyarokra is. A Kaukázustól északra elterülő steppe vidék népeire, amelyeknél a kora feudális viszonyok már érelődőben voltak, másként hatott e művészeti kör megismerése. Mindazok a motívumok, amelyeket átélhettek, életformájuk és világképük alapján értelmezhetőnek találtak, új, már saját gondolati tartalommal telítődtek meg s meggyökeresedtek. Igény támadt arra a nemzeti arisztokrata családok körében, hogy ötvöscikkel eredetmondájukat, hősi tetteiket megörökítő, irántuk tiszteletet ébresztő, társadalmi súlyukat az egész közösség számára kifejező alkotásokat mintáztassanak meg. A motívumok e mesterek kezén uraik kívánsága vagy saját tehetségük szerint átfogalmazódnak, és az akkori idők embere számára egyértelmű élményt keltő ötvösremek születnek.

• A Szerző gondosan számba veszi mindazt a kelet-európai tárgyi hagyatékot, amely kapcsolatba hozható a honfoglalóink emlékein is fellelt palmettás-indás stílussal (az észak kaukázusi alán temetőktől a szaltovói körhöz kapcsolható lelőhelyeken át a Volga - Káma vidékéig), és felveti a kérdést, hogy vajon kik közvetítették ezt a fémművességet a messzi északi tájak felé. Elutasítja azt az egyoldalú véleményt, hogy e kaukázusi-steppei stílus kizárólag a kazárok által elűzött eltörökösödött szarmata-alán, helyesebben a bolgár-török

nép révén került volna a Volga-vidékre és a dunai-bolgárok földjére. Ellene szól, hogy ez az emlékanyag igen szerényen mutatkozik a dunai-bolgároknál, míg a Volga-könyök vidékén az iráni és bizánci ezüstartyak a bolgárok odaköltözésénél jóval korábbi időkben tűnnek fel. Emellett e termékek és utánzataik java része a VII. században itt létesülő Volgai-Bolgáriától északra eső, finnugorok lakta vidékről ismert (Permi terület; a lomovátovoi műveltség földjéről), vagy Volgai-Bolgáriának épp a helyi, finnugor lakosságot rejtő sírjaiból kerül elő (Tankejevka II.). Anélkül, hogy a bolgárok közvetítő szerepét tagadná, feltételezi, hogy e stílus terjesztésében a volgai vízi utat kezükben tartó kazárok is jelentősen közreműködtek. Aligha lehet véletlen, hogy ezek az ezüstáruk épp a kazár hatalom virágkorában (a VII–VIII. sz.-ban) kerülnek tömegesen északra. A kazárok nem pusztán kereskedelmi úton jutottak e művészi értékű tárgyakhoz, hiszen tudjuk, hogy — az arabok VIII. század elején történő megjelenéséig — hadjáratokat vezettek a Kaukázusba (a kaukázusi Albániába, Grúziába, Örményországba), sarcolták, adóztatták az ott élő népeket, uralkodóikkal házassági kapcsolatokat létesítettek, tőlük jelentős ajándékokat kaptak. Így jutott el a Kaukázusban már az építészetben is otthonos iráni ízlés a kazár steppékre, s itt a VII–VIII. század fordulójától fokozatosan tért hódíthatott az uralmuk alatt összefogott népek közül azoknál, amelyek arra érettek voltak. A szerző is úgy véli azonban, hogy a honfoglaló magyarok mégsem egyszerűen a bolgár-törökök vagy a szaltovói műveltség népeinek közvetítésével vették át a posztzsasszanida stílust, hanem közvetlenebb forrásból meríthettek, hiszen a magyar hagyományban e stílus jellegzetességei elevenebben élnek, mint az említett népeknél. Művészetük iráni-kaukázusi eredete ellenére is sajátos, igen jól elkülöníthető csoportját képezi ennek a fémművességi körnek, számos egyéni vonással, önálló formanyelvvel. *Bartha* nagyjából a szaltovói és a kaukázusi-alán művészet között jelöli ki a helyét. A magyarok ötvöseinek kezén az azonos mintakincsből szerkesztett motívumok más-más megfogalmazást nyernek, sajátosan rendeződnek, mivel az egyes nemzetségek élén álló családok személyiséggé növekedő hatalmasságai egyrészt saját hagyományaikat, másrészt a többiekével közös hitvilág elemeit önálló megfogalmazásban, mintegy különállásukat hangsúlyozva mondatták el mestereikkel. Mivel e mélyen szántó gondolatokkal magunk is egyetértünk, mindössze annyit jegyeznénk meg, hogy a magyar ötvösremekeknek a keleti hasonló emlékektől megkülönböztető jegyei részben abból is keletkeztek, hogy a magyarságnak az új hazába kerülése után e művészet bizonyos mértékig önálló fejlődésen ment át, amint azt egyre inkább adatolni is tudjuk. Bár magunk sem hisszük, hogy a magyar ötvösmunkákat pusztán kabar eredetű mesterek készítették, az a Szerző által is leszögezett tény, hogy a magyarság közvetlenebb forrásból veszi át e stílust, s arra a növényi mintakincsnek a mohamedánokra valló szinte kizárólagos kedvelése a jellemző, mégis azt jelentheti, hogy — nyilván a kabarság csatlakozásával

egyidőben a kazár fővárosban, Itilben is oly nagy szerepet játszó khorezmi vagy alán kézművesek kerültek az ötvösműhelyek egy részének élére. *Bartha* által feltételezett korábbi csatlakozásuk érthetővé teszi, hogy a X. századra már nagyjából az egész törzsszövetség területére jellemző e kezdetben talán csak néhány műhelyre korlátozódó művészet, s így további fejlődésnek válhatott forrásává. Tökéletesen hasonmás leletegyütteseket a magyarság korábbi tartózkodási területein ezért nem találunk.

A III. fejezet utolsó részében a magyarok törzsszövetségének a honfoglalástól bejárt útját tárgyalja a Szerző. A magyarság lélekszámára nézve elfogadja *Györffy György* számításait, aki az etelközi magyarokat fejedelmük 20 000 lovasa, valamint a katonáskodó és termelő munkával foglalkozó elemek aránya (1 : 5) alapján 100 000 családra, vagyis félmillióra becsüli (*Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts. Études Historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois.* Bp. 1960. 169-171.). Ha számuk meg is csappant a honfoglalás előtt lezajló események során, mégis feltehetően 400-450 000 magyar nyomult a Kárpátok hágóin át, s az itt talált őslakossággal együtt a Kárpát-medence X. századi népessége mintegy 600 000 lélek lehetett. *Bartha* néprajzi párhuzamanyaggal igazolja, hogy a honfoglaló magyarság népességszámítása valós, s ennek megfelelően a magyarság igen jelentős jószágállománnyal is rendelkezhetett. Óvatosságra int a szláv jövevényszavak művelődéstörténeti értékelésével kapcsolatban, hiszen ezek korántsem egyszerűen, hanem mintegy hét évszázadon át szivárogtak a magyar nyelvbe, így ezek alapján a X. században gyökeres műveltségváltást nem tételezhetünk fel. További bizonyítékokat sorol fel arról, hogy a magyarok gazdasági élete a már ismertetett szinten állott (pl. Ajtony törzsfő délvidéki gazdaságának jellemzése; a X. századi keleti kereskedelemről tanúskodó dirhemforgalom stb.). A magyar társadalom fejlettségének köszönhető, hogy X. század második felében az erőviszonyoknak körülötte történt megváltozásához oly rugalmasan alkalmazkodni tudott, s a cseh és lengyel állam megszervezésével szinte egyidőben létre tudta hozni saját államát. - Hogy mindez miként játszódott le, a legújabb kutatások alapján még élesebben körvonalazható. *Heckenast Gusztáv* a foglalkozást jelölő helynevek alapján igen szemléletesen mutatott rá az Árpádok fokozatos országépítő munkájára (*l. Heckenast G. - Nováki Gy. - Vastagh G. Zoltay E: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban*, Bp. 1968. 131-171; *Heckenast G. Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban*, Bp. 1970.). Az Árpád család tagjainak nevét őrző helynevek érzékletesen tükrözik, hogy a dinasztia-alapító egyeduralkodóvá válása után mind nagyobb területre terjeszti ki hatalmát nemzetsége. A sarjából származó fejedelmek és hercegek sokasodó udvarhelyei köré mindenütt különféle szolgáltatásra kötelezett népeket telepítenek, foglalkozásuk neme szerint külön falvakba szervezve őket. Ezek a már vitathatatlanul feudális

kötelezettségnek és a fejedelmi család hatalmának alávetett szolgálónépek az államszervezés folyamatával egyidőben keletkeztek Cseh- és Lengyelországban is, feudális államunk pilléreinek lerakását ezzel a megfigyeléssel *Heckenast* szinte az új haza meghódítása pillanatától nyomon tudja követni. Ez az út vezetett oda, amint azt már *Györffy György* munkássága nyomán tudjuk (vö. A középkori város és kezdetei Magyarországon. Budapest története I. s. a.), hogy miként a 960-as években a Přemyslidák Csehországban, a Piastok pedig Lengyelországban a törzsi földek egyesítésével központosított államszervezetet kovácsolhattak össze, úgy nálunk is 973-tól Géza nagyfejedelem és az ő művét befejező, 1000-ben megkoronázott István király a volt nemzetségi szállásföldek és a központjaikat képező várak elkobzásával szilárdan kézben tartott, bizalmi embereivel, a comesekkel kormányzott területi egységeket, és emellett egy királyi-hercegi birtokszervezetet hozhatott létre. A magyarság, miként már keleten fel tudott zárkózni a fejlettebb népekhez, úgy most új környezetbe kerülve is lépést tudott tartani a körülötte levő országok fejlődésével.

— Végezetül *Bartha Antal* a könyvét tudománytörténeti fejtegetéssel zárja, bírálat alá vetve néhány történetírói irányzatot, s hitet téve a marxista történet szemlélet mellett, amelynek módszereivel készült az ismertett munká is. Fájlaljuk, hogy a magyarság korai történetének szinte minden kérdését érintő, igen nagy adatanyagra épülő könyvhöz nem készült mutató, amely használatát megkönnyítené. Ugyanilyen hiányérzetet kelt az olvasóban, hogy nincsenek a kötethez csatolva a tájékozódást elősegítő térképek, és szükséges lett volna az oly nagy gonddal összegyűjtött keleti párhuzamanyag legjellemzőbb darabjainak táblákon való bemutatása is. A munka összegező jellege és új eredményei miatt különösen sajnálatos, hogy elmaradt a könyv főbb tanulságait ismertető idegen nyelvű összefoglalás.

Bizonyos, hogy a magyar őstörténet és a honfoglalás kutatói, de még a Kelet-Európa népeivel foglalkozó szakemberek is, *Bartha Antal* értékes művét nagy haszonnal fogják forgatni, s a magyar gazdasági élet és társadalmi fejlődés korai szakaszának megismeréséhez a Szerző által összegezett tanulságok nem nélkülözhetők.